

Vojislav Stanimirović

NAJSTARIJI OBLIK RIMSKOG BRAKA

APSTRAKT: U radu je učinjen pokušaj da se brak bez manusa prikaže kao prvobitni oblik rimskog braka, što protivreči uvreženom shvatanju o istorijskom prvenstvu braka sa manusom. Pored toga, autor se osvrnuo i na evoluciju bračnih davanja u starom Rimu.

KLJUČNE REČI: Rim, položaj žene, brak, *manus*, *usus*, *Zakon XII tablica*, miraz (*dos*)

1. Pre još nešto više od pola veka Voltera (*Volterra*) se žalio da je teško mentalitetu savremene pravne nauke približiti koncepciju braka kakvu su imali rimski pravници.¹

Takođe, valja imati na umu da su položaj žene u Rimu i razvoj braka i bračnih davanja, kao i kod drugih drevnih civilizacija dugog trajanja, nesumnjivo prošli kroz svojevrstne transformacije.

Najudaljenije doba drevnog Rima nije nam ostalo osvetljeno u sačuvanim izvorima. Povrh toga, rimski istoričari bavili su se mahom političkom istorijom Rima, a njegovi dični pravnici bili su, pre svega, praktičari zaronjeni u pravna pitanja svoje epohe, pa se gotovo nijedan od njih nije zainteresovao za istoriju pojedinih pravnih instituta, ni za razloge zbog kojih proučavani pravni fenomeni izgledaju upravo tako kako izgledaju u njihovo vreme, niti je pokušao da izvuče ma kakav zaključak vezan za njihovu evoluciju i navede uzroke koji su doveli do promena.

Taj evolutivni put i promene koje su se dogodile tokom rimske istorije utičući na poimanje pojedinih pravnih instituta vezanih za

¹ Volterra E., *La conception du mariage à Rome, Revue internationale des droits de l'antiquité*, II, 1955: 365.

brak, porodicu i položaj žene, čak su u velikoj meri zbunili i takve pravne znalce kakvi su bili rimski pravници, a to se, možda, naročito može ilustrovati njihovim nekoherentnim uobličavanjem ustanove miraza.²

Precizni, temeljni i racionalni rimski pravници, dosledno nezainteresovani za pravnu istoriju i sagledavanje uzroka koji dovode do promena unutar društva i prava, nisu bili u stanju da u potpunosti izađu na kraj sa mirazom. Njima nije bilo lako, ili bolje reći, nikako im nije polazilo za rukom, da objasne paradoks — da je muž, po zakonu, vlasnik miraza, ali da je njegovo pravo svojine osakaćeno stavom društva u većoj, i zakonskim ograničenjima u manjoj meri.³ Mirazni režim, doduše, kao i sva druga pravna pitanja u Rimu, pravna nauka je razradila do tančina, ali suština ovog instituta, njegova pravna priroda i njegova evolucija nekako su joj stalno izmicali i ostajali do kraja nerazjašnjeni. Rimski normativizam nije bio dovoljan da bi se u potpunosti razumeo i sagledao jedan institut koji, istini za volju, obitava u pravu i zauzima značajno mesto u pravnoj praksi Rima, ali u isto vreme ima svoja dublja obeležja koja izlaze van okvira prava i zadiru u samo ustrojstvo društva, obeležja koja tokom vremena menjaju svoju ulogu i svoju prirodu, poput

² Analizirajući rimski *dos*, Trediari je bila prinuđena da zaključi: *Almost everything about Roman dowry is ambivalent*. — Treggiari S., *Roman Marriage*, Oxford, 1993: 323; Ni sami Rimljani nisu imali ujednačen stav kada je miraz u pitanju. Tako ga, sa jedne strane, kritikuju: *Dos non facit faustum matrimonium, sed virtus* (Miraz ne čini uspešan brak, već vrlina). Plaut dodaje (*As. 1, 1, 74*): *Argentum accepi dote, imperium vendidi* (Primio sam miraz u novcu, a prodao vlast), a mudri Katon savetuje (*Dist. 3, 12*): *Uxorem, fuge, ne ducas sub nomine dotis, nec retinere velis, si coepit esse molesta* (Izbegavaj da pod izgovorom miraza ne dovedeš ženu, niti da je želiš zadržati ako postane neprijatna). Prema Artemidorisu (*I, 15, III, 41*), u njegovoj *Knjizi snova*, bolje je sanjati sina nego kćer, jer kćer znači miraz, tj. vrstu poverioca. — Navedeno prema Cohen B., *Jewish and Roman Law*, New York, 1966: I, 356; Sa druge strane, navode se i razlozi u prilog miraza: *Uxor indotata semper in potestate est viri* (Žena bez miraza uvek je pod vlašću muža). Neizbežni Plaut, koji se toliko narugao mirazu, istini za volju, daje argumente i drugoj strani: *Filia indotata, filia inlocabilis* (Ćerka bez miraza, ćerka koja se ne može udomiti). Poput Plauta, i kod Horacija srećemo različite poglede na miraz. Na jednom mestu (*Carm. III, 24, 19*) opominje: *Dotata mulier virum regit* (Žena sa mirazom vlada mužem), dok samo par stihova dalje (*Carm. III, 24, 21–2*) zaključuje: *Dos est magna parentium virtus* (Velik je miraz vrlina roditelja). Megador u svom delu *Aulularia* tvrdi da bi sklad u Rimu nastao kada bi se bogati ženili ćerkama siromaha bez miraza i kada bi bogate devojkice ulazile u brak takode bez miraza, a sa više moralnih kvaliteta (navedeno u Treggiari S., op. cit. 329). O konceptu miraza u Rimu videti — D'Ancona R., *Il concetto della dote nel diritto romano*, Roma, 1972.

³ Gaj, *Inst. II, 62*; Videti i Evans Grubbs J., *Women and the Law in the Roman Empire*, London and New York, 2002: 96.

vernog satelita, sopstvenim metamorfozama prateći promene koje se u tom društvu neminovno dešavaju.⁴

2. Ni sam rimski brak nije prošao bolje. Saznanje da postoje dve vrste braka uglavnom je bila jedina čvrsta polazna osnova novovekovnim naučnicima i jedino pouzdano nasleđe otkriveno u izvorima.⁵ Ne iznenađuje, stoga, što na pitanje vezano za najstariji rimski brak još uvek nije dat konačan odgovor.

Usled nedostatka izvora vezanih za najstariji period, izgled prvobitnog rimskog braka i njegov razvoj ne mogu se jednostavno prikazati.⁶ Uglavnom, nesporno je samo da su u Rimu dugo vremena postojale dve vrste braka: brak sa manusom i brak bez manusa.

Prvi oblik braka, brak sa manusom, dovodio je ženu pod vlast muža. Ona je dobijala *položaj kćeri (filiae locus)*. Žena *sui iuris* sklapanjem braka sa manusom menjala je status (*capitis deminutio*), postajala je lice *alieni iuris* i dolazila je pod vlast svog muža. I sve što bi žena unela u brak, ili na bilo koji način stekla u toku braka, smatralo se svojinom muža, odnosno njegovog porodičnog starešine, *paterfamilijasa*.⁷

Opšte prihvaćeno je stanovište da su postojala tri načina na koji se mogao sklopiti brak sa manusom. To su bili *confarreatio*, *coemptio* i *usus*.⁸ *Confarreatio* je predstavljao religijski obred sklapanja

⁴ Na svoj način to ističe i Wolff H. J., *Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens, Traditio*, vol. II, 1944: 45 i 65. On za Atinu kaže: ...*the political and constitutional evolution of the city caused the marriage law to develop in a direction which was the reverse of what is known at Rome*. Na drugom mestu, on zaključuje: *In the last analysis Athenian and Roman dowry law rested on identical principles. Their differences corresponded to the contrast which the two cities presented in their conceptions regarding the personal status of married woman. It will be shown in the final chapter that the latter resulted from a divergence in the structures of the two cities as social organisms*; O poređenju porodice i braka u staroj Grčkoj i Rimu više — Bethe E., *Arnenbild und Familiengeschichte der Römern und Griechen*, München, 1935.

⁵ Među odlike rimske koncepcije braka Voltera ubraja sledeće: 1. Strogu monogamiju (za razliku od Mesopotamije i Hebreja); 2. Nepostojanje kupovine žene; 3. Bračni ugovor nije bio neophodni, konstitutivni element nastanka braka; 4. Brak sa manusom i brak bez manusa. — Volterra E., op. cit. 366.

⁶ Na to ukazuje i Treggiari S., op. cit. 13: *The gradual and complex development of roman customs in family life and the relationship between husband and wife cannot be reduced to a simple linear progression. Attempts to identify sudden "reforms" which improved the position of wives in relation to husband have, for example, been abandoned*.

⁷ Lepointe G., *Droit Romain et ancien droit français*, Paris, 1958: 7; Spevec F. J., *Ženitbeno imovinsko pravo*, Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu, XIII—XIV, 1887—8: 525.

⁸ Više o tome — Treggiari S., op. cit. 17—28; Voltera (*Volterra*) podvlači da to nisu bile samo forme braka, *mais bien des formes de conventio in manum*. —

braka pri kome je sveštenik prinosiso na žrtvu posebno umešeni hlepčić od neprosejanog brašna (*farreus*). *Coemptio* je bila simbolična kupovina žene izvedena u formi *per aes et libram*, dakle, uz formalizovani postupak kojim se prenosila svojina. Treći način na osnovu koga se uspostavljao brak sa manusom bio je *usus* (brak *upotrebom*).⁹ Gaj nas obaveštava da je ovu vrstu braka predvideo i *Zakon XII tablica* koji je propisivao da žena, koja neće da dođe pod vlast muža, treba svake godine tri noći da provede van kuće i na taj način se svake godine prekida održaj.¹⁰

Brak bez manusa koji su u prvo vreme, prema preovlađujućem stavu, praktikovali plebejci, krajem republike i početkom principata postaje preovlađujući rimski brak istisnuvši iz upotrebe brak sa manusom.¹¹ Najvažniji element koji je dovodio do braka bez manusa bio je *affectio maritalis*, želja budućih supružnika da sklope brak. Žene koje stupe u brak bez manusa i dalje su bile članovi svoje porodice, i kao *filiaefamilias* zadržavale su pravo nasleđa.¹² Ukoliko bi

Volterra E., op. cit. 368; Videti i Hanard G., *Manus et mariage a l'epoque archaïque, Revue internationale des droits de l'antiquité*, 1989: 161—279.

⁹ De Kulanž (*de Coulanges*) povezuje *coemptio* i *usus*: *To su dva oblika jednog istog akta. Svaki predmet bez razlike možemo pribaviti na dva načina: kupovinom i upotrebom. To isto važi i u pogledu fiktivne svojine nad ženom.* — De Kulanž F., *Antička država*, prevod s francuskog B. A. Prokić i Ž. M. Milosavljević, Beograd, 1998: 365; Videti i Sealey R., *The Justice of the Greeks*, Ann Arbor, 1994: 77; Bonfante P., *Corso di diritto romano, vol. Diritto di famiglia*, Roma, 1925: 52—3.

¹⁰ *Lege XII tab. cautum est, ut si qua nollet eo modo (usu) in manum convenire, ea quotannis trinocitio abesset atque eo modo (usum) cuisque anni interrumpere.* (*Gaius, 1, 111*). U *Zakonu XII tablica* ovoj odredbi (VI, 4), prethodno je propis vezan za održaj: *Za zemljište održaj traje dve godine, a za sve ostale stvari godinu dana (Usus auctoritatis fundi biennium est, ... ceterarum rerum omnium...annuus est usus)*; Na očiglednu vezu između održaja i ove vrste braka ukazuje i Stanojević O., *Rimsko pravo*, Beograd, 1998: 148. *Ako je žena provela u kući nekog muškarca godinu dana, ona je dolazila pod njegov manus i postajala zakonita supruga, analogijom sa pribavljanjem svojine protekom vremena (održaj). Ukoliko su želeli da izbegnu brak, trebalo je da žena provede van kuće muškarca tri noći uzastopno, čime se prekida rok i počinje teći novi*; Videti i Treggiari S., op. cit. 18—21. I ona tri noći vidi kao *usurpatio*. Ovu odredbu tumači kao način da se u toku godine dana potvrdi plodnost braka. Ukoliko se ona ne bi pokazala u prvih godinu dana braka, supružnici se mogu razdvojiti ili pokušati ponovo. Međutim, ovome se shvatanju može staviti primedba da cilj braka nije da žena ostane u drugom stanju, već da se dete rodi, a za tako nešto rok od godinu dana je nedovoljan. Njena analogija sa običajem davanja miraza deluje nategnuto: *The woman's family were not finally committed to giving her as a breeder and an accompanying dowry until the initial twelve months ended. We may compare the custom in historical times which allowed the payment of dowry in three instalments, beginning on the first anniversary of the wedding.*

¹¹ Watson A., *Roman Law & Comparative Law*, Athens and London, 1991: 28.

¹² Na osnovu ove činjenice Nikolas (*Nicholas*) zaključuje da u Rimu nije postojala ideja o međusobnom nasleđivanju muža i žene, kao što ni sam brak nije po-

tokom braka žene *sui iuris* pribavile kakvu stvar putem poklona ili nasljedstva ona je predstavljala njenu posebnu imovinu, a ako su bile lica *alieni iuris*, onda su takve stvari preuzimali njihovi očevi.¹³

3. Uobičajeno je shvatanje da je brak sa manusom prethodio braku bez manusa.¹⁴ Međutim, čini se da postoje razlozi zbog kojih je moguće pretpostaviti da je brak bez manusa predstavljao prvobitni oblik sklapanja braka kod Rimljana, a da se izdvajanjem patricija javio brak sa manusom kao plod potrebe da se aristokratija zasebnom vrstom braka odvoji od ostalog stanovništva.

U doba nastanka rimske države vladajući oblik porodice predstavljao je *consortium*. To je bila velika porodica bez izrazitog porodičnog despota. Ona obeležava vreme nastanka rimskih gensova. Čini se da nema razloga da se ne uzme u obzir mogućnost da se, u osvit rimske civilizacije, ovo zblizavanje velikih porodica i stvaranje savezništava, a potom i gensova,¹⁵ koje po mnogo čemu podseća na dešavanja u Grčkoj u arhaisko i homersko doba, odvijalo pomoću brakova razmenom žena.¹⁶ Da bi žena bila u prilici da na pravi na-

čivao na principu međusobnih prava i obaveza, *in particular, 'conjugal rights' could mean nothing in a system which admitted an unrestricted right of unilateral divorce.* — Nicholas B., *An Introduction to Roman Law*, Oxford, 1962: 81 i 250. Na ovo poslednje se nadovezuje i Watson A., *Legal Origins and Legal Change*, London and Rio Grande, 1991: 112: *By the later Republic there were no restrictions on the husband's right to divorce, and the sole penalties for unjustified divorce related to his right of retaining his wife's dowry.*

¹³ Treggiari S., op. cit. 32.

¹⁴ Tako, na primer, Maine H. S., *Lectures on the Early History of Institutions*, London, 1875: 317—8; Corbett P. E., *The Roman Law of Marriage*, Oxford, 1930: 68: *Marriage and manus were originally not distinct concepts but one and the same, and that the legal forms of marriage were identical with the forms for the creation of manus*; Volterra E., op. cit. 366—369; Michel J., *L'infériorité de la condition féminine en droit romain*, u Dekkers R., Forières P., Perelman Ch. (eds.) *L'Égalité*, Bruxelles, 1975: 201—2. Njemu je teza da je brak sa manusom prethodio braku bez manusa poslužila da ukaže na pravolinijsku evoluciju braka u Rimu, dajući mu tako argument kojim je opravdao tezu o popravljanju položaja žene tokom rimske istorije; Yaron R., "*Minutiae*" *on Roman Divorce*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXVIII, 1960: 1—5; Treggiari S., op. cit. 16—7; Watson A., *Roman Law & Comparative Law*: 27—8; Isti, *The Spirit of Roman Law*, Athens and London, 1995: 9; Stojčević D., *Rimsko pravo*, Beograd, 1978: 84—5; Gardner F. J., *Family and Familia in Roman Law and Life*, Oxford, 1998: 6.

¹⁵ Drugačije viđenje stvaranja rimskih gensova iznosi Stojčević D., "*Gens, consortium, familia*", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, I, 1966: 266—7; Videti i kritiku Stojčevićevog stava — Stanimirović V., *Obezbeđenja izvršenja ugovora u arhaičnim i starim pravima*, (magistarska teza), Beograd, 1993: 26—7.

¹⁶ Na samom početku svog *Ab urbe condita*, Tit Livije sukob Eneje, koji se iskrcao na Apeninsko poluostrvo, i kralja Latina, ovako opisuje: *O daljem toku do-*

čin ostvari predviđeni cilj povezivanja dveju porodica, taj brak je morao biti brak bez manusa, jer je samo u tom slučaju, žena ulazila u muževljevu porodicu ne raskidajući veze sa svojom porodicom. Povezivanjem porodica stvoreni su rimski gensovi koji su, u principu, bili endogamni,¹⁷ a endogamiji odgovara brak bez manusa usled više nego prijateljskih odnosa između porodica istog gensa.¹⁸ To

gađaja postoje dve priče: po jednoj je Latin, koji je bio pobeđen, najpre sklopio mir s Enejom, a potom stupio s njim u rodbinske veze; drugi pričaju da je kralj Latin, kad su obe strane već bile postavljene u bojni poredak, istupio i pre no što će biti dat znak trubom pozvao na razgovor nekog od prvaka i vođu došljaka. Potom se raspitivao ko su oni, odakle su i zbog čega su napustili svoje domove i došli u polja Laurenata. Kad je čuo da su oni trojanski narod, da im je vođa Eneja, sin Anhiza i Venere, da su napustili domove pošto im je zavičaj spaljen i da traže mesto gde bi osnovali novi grad, Latin je, zadivljen slavom naroda i vođe i njihovom spremnošću na rat i mir, pružio desnicu, utvrdio veru i buduće prijateljstvo. Pošto su vođe sklopile sporazum, vojske su se pozdravile. Eneja je potom uživao gostoprimitstvo kuće Latina. Ovde je Latin kod svojih penata dodao državnom sporazumu privatni, davši ćerku Eneji za ženu. Ova stvar utvrdi Trojance u nadi da je došao kraj njihovim lutanjima i da su našli stalno i sigurno mesto za naseljavanje. Osnovan je grad koji je Eneja nazvao Lavinij po imenu svoje žene. (I, 1) (prevod s latinskog M. Mirković); Sa druge strane, Hunter (Hunter) smatra da je kupovina mlade prethodila razmeni žena: *It is probably safe to assume that a wife ceased to be regarded as property when her husband obtained her from her friends without paying for her. A state of law that was in perfect harmony with the buying of wives, must offend the sense of propriety when marriage was entered into on equal terms.* — Hunter W. A., *A Systematic and Historical Exposition of Roman Law in the Order of the Code*, London, 1885: 296; Više o tome i Rosenthal T. J., *Marriage and the Blood Feud in "Heroic" Europe*, *The British Journal of Sociology*, XVII, 4, 1966: 133 ff.

¹⁷ Watson A., *Studies in Roman Private Law*, London and Rio Grande, 1991: 3—13. On raspravlja o *gentis enuptio* — pravu da se sklopi brak izvan gensa, na osnovu jedinog pomena ovog prava u izvorima (*Tit Livije*, 39, 19, 3).

¹⁸ Čak i Watson, koji inače zastupa stanovište o prvenstvu braka sa manusom, istražujući sadržinu *gentis enuptio* prvo ukazuje, oslanjajući se na Momzenu (*Mommsen*), na činjenicu da su rimski gensovi, u principu, bili ili patricijski ili plebejski, i da pravo sklapanja braka između plebejaca i patricija, pravo koje je samo od 450. do 445. godine pre n. e. bilo suspendovano i zabranjeno, ne bi imalo nikakvog značaja ukoliko neko ne bi mogao da sklopi brak izvan svoga gensa (Watson A., *Studies in Private Roman Law*: 7), a potom zaključuje (p. 11): *...the tutor's consent to gentis enuptio was needed only when the marriage from the outset was to be cum manu. One reason for this is that the words gentis enuptio imply that the woman is actually moving out of her gens which would not be the case where she was married sine manu. Again, so long as a marriage was sine manu, the rights of the gens to succeed to her property would not technically be affected. Further, the tutor's consent was needed for a marriage which was constituted cum manu but not for one formed sine manu.* Prihvatajući njegovu argumentaciju, možemo samo dodati da sve navedeno zapravo pokazuje da je prvobitni brak bio brak bez manusa, i da tek kasnije, sa uvođenjem braka sa manusom u okviru patricijskog sloja, dolazi do problema koji će se rešavati putem *gentis enuptio* i pojačane uloge tutora. S obzirom na veličinu bogatstva patricija Watson smatra da je odobrenje tutora za *gentis*

može biti jedan od razloga što u drevnom Rimu nije bilo potrebe za sastavljanjem bračnog ugovora, jer su se porodice poznavale među sobom i za sklapanje braka bilo je dovoljno uspostavljeno poverenje (*bonafides*), koje je već i inače postojalo između njih. Opšteprihvaćene običaje koje su povodom sklapanja braka promovisale međusobno bliske porodice koje se orodaavaju, tek kasnije će zameniti pravna regulativa,¹⁹ a tada će Rim biti daleko veći i moćniji grad, domovina često oštro suprotstavljenih, međusobno klasno raslojenih ljudi različitog imovnog i društvenog statusa.

Ovoj miroljubivoj vrsti prvobitnog braka, pandan je mogla biti otmica kao put kojim se takođe moglo doći do žene, sigurno poznat drevnom Rimu, ovekovečen u besmrtnoj legendi o otmici Sabinjan-ki. I sam način na koji Tit Livije piše o ovoj otmici²⁰ svedoči o prvobitnom uvažavanju žene. Pošto su oteli Sabinjanke *sam Romul je išao okolo i objašnjavao da je oholost njihovih očeva dovela do*

enuptio bilo neophodno i u slučaju braka bez manusa kada se radilo o bogatijim udavačama (Ibid.), što bi bilo u skladu sa odredbama *lex Voconia*; Od naših autora u prilog prvenstva braka bez manusa posredno se izjašnjava Jovanović M., *Komentar starog rimskog "ius civile" — knjiga prva — leges regiae*, Niš, 2002: 66, 74 i 166—7. Ona iznosi i svoje viđenje razlika između braka sa i braka bez manusa koje se bazira na pretpostavljenom naslednom pravu žene: *...manus brak podrazumeva prekid imovinske i religijske zajednice sa porodicom muža. Time žena gubi intestatsko nasledno pravo u matičnoj porodici, a stiće ga u porodici muža. Suprotno, u braku sine manu, žena zadržava status u matičnoj porodici, ne prekidajući imovinsku i religijsku vezu sa njom i ne stićući takve veze sa porodicom muža. Time zadržava i nasledno pravo u matičnoj porodici, a ne stiće ga u porodici muža. Navedeni Numin zakon upravo pominje imovinsku i religijsku zajednicu žene sa mužem, pri tom prvo pominjući kult pa onda imovinu. Ovakvo objašnjenje bračnosti sina, uz naglašavanje zajednice sa ženom moglo bi značiti, i najverovatnije i jeste značilo da uz manus brak postoji još onda i brak bez manus-a (matrimonium sine mano). Sasvim je sigurno da brak bez manusa postoji u doba Zakona XII tablica kao i da se manus tada jednostavno mogao zasnovati jednogodišnjom neformalnom faksičkom zajednicom, ali i da se mogao izbeći simboličnim prekidanjem te zajednice. Vrlo je verovatno da brak bez manusa u prethodnom periodu traje po pravilu samo godinu dana, da je dakle privremen, jer nije bilo prirodno za ono doba da žena bude uključena u kult muža. Sasvim je moguće, kako neki autori pretpostavljaju da je privremeni sine manu brak bio neka vrsta 'braka na probu'. Ali je takođe verovatno, u stvari skoro sigurno, da je sine manu brak imao i drugu svrhu; odnosno da se u određenim situacijama produžavalo stanje iz 'sine manu' braka, kada se recimo očekivalo osamostaljivanje muža, kao budućeg šefa porodice.*

¹⁹ Gaudemet J., *La conclusion des fiançailles à Rome à l'époque pré-classique*, *Revue internationale des droits de l'antiquité*, I, 1948: 93—4: *L'innovation du droit classique s'est bornée à reconnaître en droit le rôle de la volonté féminine, abandonnée théoriquement jusque là à l'arbitraire du pater. Ainsi le droit classique que consacrait l'usage de consulter la femme dont le droit ancien n'avait pas tenu compte, peut-être parce qu'il laissait pour une large part aux usages domestiques la réglementation du mariage.*

²⁰ I, 9—13.

ovoga jer su odbili da udaju ćerke za susede. Oni će ipak zasnovati brak sa njima i deliti svu imovinu i građanska prava, od čega ljudima nije ništa draže.²¹ Ovako predstavljen brak, u kome supružnici dele svu imovinu i građanska prava, nimalo ne sličī braku sa manusom. Jurnuvši da razdvoje svoje sukobljene muževe i očeve, Sabinjanke su uzviknule: *Ako je srodstvo, ako je brak ono što ne podnosite vi okrenite svoju srdžbu protiv nas; mi smo uzrok ratu, ranama i smrti naših muževa i roditelja. Radije ćemo umreti nego živeti lišene jednih ili drugih, kao udovice ili kao siročad.*²² Ovako oslikana želja da se ulaskom u brak ne raskine veza sa svojom porodicom neostvariva je kod braka sa manusom. I Tređiari (*Treggiari*) ukazuju na značaj Livijevog opisa otmice Sabinjanki za razumevanje prvobitnog rimskog braka čije su ključne odrednice bile svojevršni supružnički ortakluk, odnosno zajednica dobara (*partnership in worldly goods*), rađanje dece, i davanje građanskog prava ženama.²³ Čini se da *partnership* i *manus* imaju malo toga zajedničkog među sobom.

Kada se vremenom izdvojila vojna aristokratija kao imućniji sloj i kada su postale приметne razlike između pojedinih gensova već uokvirenih u kurije i tribe,²⁴ *consortium* je ustuknuo pred novim oblikom rimske porodice kakav je bila agnatska familija. U uslovima zatvorene kućne privrede, porodična svojina ima ogroman značaj tako da i oblikovanje novog vida porodice biva podređeno njenom očuvanju. Agnatski srodnici su svi oni, ali i samo oni, koji žive zajedno. To je porodica Rima koji tek počinje da osvaja svet i da u svoja nedra gomila tuđe bogatstvo. To je porodica koja ne troši, već ljubomorno čuva stečeno bogatstvo nastojeći da ga racionalnim upravljanjem uveća. Zato je to porodica sa izraženom *patria potestas*.²⁵

Sva svojinska ovlašćenja koja se protežu na sve stvari u porodičnoj svojini, ali i na sva lica koja žive zajedno, u rukama su jedne osobe — *paterfamilijasa*. On je oličenje čitave porodice, on se stara o porodičnoj imovini, on brine o religiji i kultu predaka. Pored toga,

²¹ I, 9.

²² I, 13.

²³ Treggiari S., op. cit. 4.

²⁴ Ovaj proces Watson ovako opisuje: *Originally the Romans formed a single political unit but differences in wealth, power, and reputation between families gradually hardened into the distinction between patricians and plebeians before the close of the regal period. One of the striking aspects of this distinction was that only patricians could be senators.* — Watson A., *Rome of the XII tables*, New Jersey, 1975: 21.

²⁵ Za *patria potestas* koju vidi kao *early patriarchalism*, Tređiari veli: *Romans long retained an institution which distinguished them from nearly all other races, patria potestas, paternal power.* — Treggiari S., op. cit. 15.

njemu pripada *ius vitae ac necis* nad članovima porodice. *Leges regiae* samo su okrnule ovo strašno pravo u njegovim rukama propisavši da je *paterfamilias* dužan da ostavi u životu svu mušku decu i prvorođene kćeri.²⁶ Svemoćni porodični starešina imao je i pravo da proda pojedine članove porodice (*ius vendendi*), da ih dâ u *mancipium*. Takođe, mogao je da ih potražuje od drugih porodica (*ius vindicendi*) pomoću interdikta *de liberis exhibendis*. U skladu sa tim, jedan *paterfamilias* mogao je da proda devojku iz svoje porodice, a drugi je mogao da je kupi za nekog člana svoje porodice. S obzirom na suštinu agnatskog srodstva, mlada je gubila vezu sa svojom porodicom prelazeći u muževljevu. Sve to bilo je moguće samo kod braka sa manusom.

Izgleda da je *coemptio*, koji u kasnijem razdoblju rimske istorije predstavlja samo simboličnu kupovinu mlade,²⁷ u početku zaista predstavljao pravu kupoprodaju devojke.²⁸ To su, u prvo vreme, mogle sebi da priušte samo imućnije porodice tako da brak sa manusom od samog nastanka biva povezan sa višim slojevima društva. Indirektno to potvrđuje i Gaj kada, čini se namerno, ističe da je manus *osobnost prava rimskih građana*.²⁹ Samim tim, može se pretpostaviti da o njemu ne može biti reči u vreme nastanka Rima i makar prividne egalitarnosti prvobitnog rimskog društva. Iako odatle nije izvukao logičan zaključak o prvenstvu braka bez manusa, Voltera nam je ponudio uverljive argumente za to, protiveći se mogućnosti da je u Rimu ikada postojao brak kupovinom mlade: *Dans le mariage romain, l'achat de la femme est tout à fait inconnu (depuis longtemps on a démontré l'erreur de ceux qui voyaient dans la formalité de l'ancienne coemptio un vestige du mariage par achat). Les anciens Romains ne connaissaient pour régime patrimonial des conjoints que la dos, c'est-à-dire les biens que la femme apportait à son mari à l'occasion du mariage: or il est clair que cette institu-*

²⁶ Ovaj propis asocira na situaciju u Sparti.

²⁷ Watson A., *Rome of the XII Tables*: 15: *It cannot seriously be doubted that at the time of the XII Tables any purchase was fictitious, and that the wording of the coemptio differed from that of mancipatio.*

²⁸ Takvu mogućnost dopušta i Treggiari S., op. cit. 25: *Many societies have practised the purchase of brides, and it is not unlikely that the Romans once did, giving bridewealth to the woman's family in exchange for her reproductive powers. But in historic times the bride-price was purely symbolic, like other formal Roman transfers of property performed with a piece of bronze and a scale; Videti i Hunter W. A., op. cit. 296; Cuq É., Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et lois hittites, Paris, 1929: 32—3.*

²⁹ I, 108: *Nunc de his personis videamus, quae in manu nostra sunt. Quod et ipsum ius proprium civium Romanorum est.*

*tion s'inspire d'une conception juridique du mariage qui est étrangère au mariage par achat.*³⁰

I drugi vid braka sa manusom, *confarreatio*, takođe je bio predodređen isključivo za rimske patricije, jer su samo oni, sklapanjem ove vrste braka, mogli da stignu do visokih sveštenečkih zvanja.³¹

Plebejcima je preostalo da i dalje praktikuju prvobitni oblik braka — *brak bez manusa*.³² Moguće je, u skladu sa tim, pretpostaviti da je *usus* nastao kao plod domišljatosti plebejaca i postao sredstvo kojim je brak bez manusa mogao da za godinu dana neprekidne zajednice života supružnika preraste u brak sa manusom, ukoliko su iz ma kojih razloga siromašni supružnici to poželeli. Međutim, takvu novinu trebalo je da odobre viši slojevi društva koji su određivali šta je *ius*.

Već pomenutu odredbu *Zakona XII tablica* koja se odnosi na *usus* većina pisaca je, po inerciji prihvatajući stav o prvenstvu braka sa manusom, tumačila kao novinu koja je pomoću pravila *trinoctio* mogla da spreči zaključenje braka sa manusom.³³ Ako se prihvati

³⁰ Volterra E., op. cit. 366.

³¹ Corbett P. E., op. cit. 107: *For the priesthoods of Jupiter, Mars, and Romulus, and for the office of rex sacrorum, marriage by confarreatio was an essential qualification*; Videti i Watson A., *Rome of the XII Tables*: 14.

³² Takva ideja može se, mada u obrisima, nazreti i kod Finlija: *Soldiers apart, we know very little about how these matters worked for the lower classes of Roman society. They were all subject to the same set of laws, but law codes are never automatic guides to the actual behaviour of a society, and neither poets nor historians nor philosophers often concerned themselves in a concrete and reliable way with the poorer peasantry or with the tens of thousands crowded together in the urban rabbit warrens which the Romans called insulae. Obviously among these people dowries, property settlements, family alliances for political purposes, and the like did not really enter the picture, either in the establishment of a marriage or in its dissolution. ...It would probably be a safe guess that women of the lower classes were therefore more 'emancipated', more equal de facto if not in strict law, more widely accepted as persons in their own right than their richer, more bourgeois, or more aristocratic sisters.* — Finley I. M., *Aspects of Antiquity*, Harmondsworth, 1978: 131.

³³ Priznajući da navedena odredba ukazuje da je i brak bez manusa nastao rano, Watson je ovako tumači: *The Twelve Tables contained a provision whose point was the intentional avoidance of usus by absence of the wife.* — Watson A., *The Spirit of Roman Law*: 9. Na drugom mestu, on je još izričitiiji: *...before the introduction of usurpatio the standard marriage was one where the husband had manus over the wife. Usus was not a device invented to turn a permanent or semi-permanent marriage where there was no manus into a marriage where there was manus, but from the start was intended for marriages which were to be cum manu.* — Watson A., *Studies in Roman private Law*: 17. Još detaljniju analizu izveo je ranije na drugom mestu — Watson A., *Rome of the XII Tables*: 16—18; U tom smislu i Treggiari S., op. cit. 18 i 33—4; Zanimljivo je i tumačenje koje daje Hanter: *If we may hazard a conjecture, the dos was at first perhaps scarcely distinguishable from*

takvo tumačenje, onda se odatle može otići još dalje i izvući zaključak da je upravo ovim članom *Zakon XII tablica* uveo brak bez manusa.³⁴ Međutim, čini se da se ovaj propis može i sasvim drugačije razumeti.³⁵

Pre svega, valjalo bi reći nekoliko reči o samom karakteru *Zakona XII tablica*. Na prvi pogled, može se steći utisak da je ovaj Zakon izraz pobjede plebejaca u borbi za svoja prava. Tome svakako ide u prilog, zavodljiva činjenica da su po prvi put u rimskoj istoriji zakoni javno objavljeni, istaknuti na Forumu, tako da su postali dostupni svima, stvarajući privid da su svi jednaki pred zakonom. Međutim, nijedno važno pravo plebejci nisu pribavili ovim zakonom. Naprotiv. Ostali su lišeni političkih prava, a Zakon im je izričito uskratio pravo braka sa patricijima. Uostalom, plebejci će se, nakon donošenja *Zakona XII tablica*, za svoja prava boriti još čitav vek i po.

Sve do početka V veka pre n. e. pitanja plebejskih prava nisu se ni postavljala. Do tog momenta gensovi su, kako primećuje Votson, bili ili patricijski ili plebejski. Stoga, njegovu tezu da je sve do *Zakona XII tablica* brak između patricija i plebejaca bio dozvoljen, možda bi bilo moguće zameniti, naizgled sličnom, a ipak duboko

the manus. When a wife married without the form of confarreatio or coemptio, her husband had no legal right to her property; but if she remained with him a year, and did not stay away three nights, she passes under his manus. Perhaps the first bargains were that the husband should have certain property in place of the manus. — Hunter W. A., op. cit. 296—7. Međutim, ovo shvatanje, čini se, pati od kontradiktornosti. Hanter prvo povezuje miraz i *manus*, i na taj način prihvata i ideju prvenstva braka sa manusom i činjenicu da su od samog početka očevi davali miraz svojim kćerima koji je zauvek nestajao utopljen u imovinu muževljeve porodice. Samim tim, postaje neshvatljivo zašto bi sada muž pristajao da se, zarad miraza (koji će dobiti u svakom slučaju), odrekne manusa i, povrh toga, prihvati na sebe neprijatnu obavezu da posle ženine smrti miraz vrati njenoj porodici.

³⁴ Tako, na primer, doduše indirektno, Korbet (*Corbett*) povezuje nastanak braka bez manusa i *Zakon XII tablica*: *...marriage without manus was recognized at Rome as early as the XII Tables.* — Corbett P. E., op. cit. 90; Zanimljivo je da se Votson koji izričito napominje: *Usus was not a device invented to turn a permanent or semi-permanent marriage sine manu into a marriage cum manu, but from the start was intended for marriages which were to be cum manu* (Watson A., *Rome of the XII Tables*: 17—8), ne usuđuje da iz toga izvede zaključak da *Zakon XII tablica* uvodi brak *sine manu*.

³⁵ Ovaj član *Zakona XII tablica* sigurno nije jedini koji bi mogao biti drugačije protumačen. Govoreći o Stojčevićevom shvatanju naslednopravnih propisa *Zakona XII tablica*, Stanojević kaže: *Izvesne teškoće predstavlja okolnost da su sami Rimljani drugačije tumačili ove odredbe, a tako čine i gotovo svi romanisti. ...S druge strane, opet, nije nemoguće da su isti propisi Zakona XII tablica tumačeni na različite načine u raznim periodima. Videli smo da je pravilo iz koga je nastala ustanova održaja u početku, po svemu sudeći, imalo drugačije značenje i namenu. Emancipacija je takođe jedna ustanova koja je tokom vremena promenila svoj karakter.* — Stanojević O., op. cit. 233.

različitim tezom da brak između patricija i plebejaca do *Zakona XII tablica* nije bio izričito zabranjen. Naime, s obzirom na strogu odvojenost jednih od drugih, pre V veka pre n. e., ovo pitanje verovatno se nije ni postavljalo, jer je za prvobitno rimsko društvo, uključujući i period rane republike, bilo nezamislivo da se sklopi brak između članova patricijskih i plebejskih porodica.

Sa ciljem da se potpuno distanciraju od plebejaca, ubijajući tako svaku primisao o mogućem međusobnom orodavanju, verovatno su patriciji iznedrili *coemptio* i *confaeratio*. Pošto su ove vrste braka bile rezervisane samo za patricije, plebejcima je ostavljen brak bez manusa. Samim tim, nije bilo ni razloga da se zabrani nešto što je, samo po sebi, izgledalo neverovatno i neizvodljivo, jer plebejci nisu mogli sklapati brakove u onim formama koje su bile monopol patricija.³⁶

Tek kada se deo plebejaca obogatio i to u tolikoj meri da je počeo da ugrožava patricije, i jednima i drugima je postalo jasno da *status quo* u rimskom društvu ne može potrajati još dugo. Donošenjem *Zakona XII tablica* patriciji su rekli svoju reč, lukavo nastojeći da obznanjivanjem važećeg prava, dakle pod velom demokratičnosti, dajući plebejcima po neku mrvicu sa svog stola, sačuvaju za sebe što više privilegija uključujući i one vezane za brak.

Možda su, donošenjem propisa o *usus*, *decemviri legibus scribendis*, učinili neku vrstu ustupka, očigledno imućnijim plebejcima dajući im mogućnost da putem *ususa* zaključe brak sa manusom. Ovom novinom, bili su u mogućnosti da još neko vreme sačuvaju čistotu patricijske krvi, a da taj bolni trn u plebejskim očima donekle istisnu dopuštajući im preuzimanje aristokratskog običaja — braka sa manusom. Rastući apetiti plebejaca, na taj način, za kratko su zadovoljeni.

Analogija s održajem iz prethodnog člana *Zakona XII tablica* samo podržava ovakvu hipotezu, jer ona je zapravo predstavljala srećni pravnički modus koji je Komisija pronašla da bi i plebejci mogli da zaključe brak sa manusom, ne dirajući u patricijske forme

³⁶ Isti način razmišljanja i socijalne inercije susrećemo u Hamurabijevom zakoniku prilikom propisivanja odredaba o talionu. Naime, vavilonski zakonodavac, koji se obraća *avilumima* (najvišem sloju), propisuje talion u čl. 196 i 197. Međutim, u čl. 198 i 199, on uvodi izuzetke od pravila za slučajeve kada jedan *avilum* povredi jednog *muškenu*, odnosno roba, jer se tada nije primenjivao talion već se davala novčana naknada. Sa druge strane, Hamurabijev zakon ne pominje mogućnost da jedan *muškenu* ili jedan rob (*vardum*) povrede jednog *aviluma*, jer je tako nešto za vavilonsko društvo bilo jednostavno nezamislivo. Ustrojstvo Vavilona nije moglo da pojmi da je moguće takvo remećenje društvene discipline i ustaljenog društvenog reda.

braka sa manusom: *coemptio* i *confarreatio*.³⁷ Period od godinu dana neprekidnog zajedničkog života kao uslov koji će dovesti do prestantja braka bez manusa u brak sa manusom pokazao se kao vrlo podesan i to iz najmanje dva razloga. Kao što i stvari putem održaja za godinu dana postaju vlasništvo savesnog držaoca, tako je i žena prelazila pod manus muževljeve porodice za isti vremenski period.³⁸ Pored toga, izgleda da je, kod braka bez manusa, budući da je zadržavala veze sa svojom porodicom, žena svake godine odlazila na nekoliko dana u roditeljski dom da bi učestvovala u gentilnim *sacra*.³⁹ Možda je, baš zbog toga, bilo predviđeno da se brak sa manusom (kod koga žena kida veze sa svojom porodicom) uspostavlja jednogodišnjom neprekidnom zajednicom života, jer bi to nedvosmisleno pokazalo da žena više ne učestvuje u religijskim obredima svoje porodice, i da, shodno tome, definitivno postaje član agnatske familije svoga muža. Moguće je da je i Gaj, predstavljajući načine pomoću kojih se mogao sklopiti brak sa manusom, namerno prvo govorio o Rimljanima najpoznatijem i najraširenijem, mada već potisnutom, najmlađem braku sa manusom, *usus*, da bi potom preko *confarreatio* došao i do najstarijeg načina — *coemptio*.⁴⁰ Kada se već pominju analogije i asocijativni sled misli decemvira, valja napomenuti i da se broj tri, kao broj noći koje je žena trebalo da pro-

³⁷ Patriciji su ljubomorno čuvali za sebe ova dva načina sklapanja braka sa manusom. Njihova identifikacija sa aristokratski zaključenim brakom takođe može ukazivati na to da su se, od momenta kada su se odvojili bogatstvom i ugledom od ostalog dela stanovništva, potrudili da sada svoje važno poreklo i plavu krv izdvoje i izoluju i novom vrstom braka kakav je bio brak sa manusom. U skladu sa tim, ne čudi patricijsko insistiranje da se *confarreatio* poveže sa zakonodavnom delatnošću samog Romula (Watson A., *Legal Origins and Legal Change*: 111).

³⁸ Analizirajući ovaj član, Treggiari takođe dopušta mogućnost da je brak bez manusa možda ipak prethodio braku sa manusom — Treggiari S., op. cit. 33—4: *If usurpatio is a means invented by the compilers for preventing manus being creating usu, then it might have previously been automatic for any wife who remained in her husband's house for a year to come into manus. The only wives who were not in manu would be those who had been married less than a year or (perhaps) those who happened to have been separated from the husband for periods of time. But can we be sure that the Twelve Tables introduced usurpatio? The text does not allow us to decide whether the Tables merely embodied older custom here. Theoretically, the creation of manus by usu (which might logically have grown out of coemptio) could be much later than the type of marriage in which the wife was never intended to come into manus. Usurpatio would then be an innovation, whether originating in the Tables or earlier, to solve problems raised for some families by another innovation, usu.*

³⁹ Horvat M., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1969: 76—7.

⁴⁰ I, 110—4. Votson priznaje da se redosled navođenja ne odnosi na istorijski izložen redosled nastanka, ali potom dodaje: *...it is hard to think of any logical justification for the arrangement.* — Watson A., *Rome of the XII Tables*: 10.

vede van kuće, pojavljuje u *Zakonu XII tablica* i u odredbi koja govori o emancipaciji (4, 2), jer je otac koji je želeo da oslobodi sina svoje *patria potestas* morao tri puta da ga fiktivno proda, da bi se ovaj konačno smatrao emancipovanim.⁴¹

Naravno, samo po sebi se postavlja pitanje kakav bi to ustupak plebejcima predstavljalo uvođenje braka sa manusom. Čini se da postoje najmanje četiri odgovora.

Obogaćeni plebejci žudeli su da se na svaki način poistovete sa patricijima tako da su svakako raširenih ruku dočekali mogućnost da sklope onu vrstu braka koja je bila rezervisana upravo za najviši sloj rimskog stanovništva.

Tanahil je, prihvatajući ideju o prvenstvu braka sa manusom, zaključio: *Da je brak ususom bio omiljen samo među nevestama, nikad ne bi stekao popularnost. Međutim, on je takođe davao povlastice njihovim očevima. Malo se zna o razdoblju između petog i trećeg veka pre naše ere, kada je došlo do ove promene, ali izgleda da je sve dotle dok je kći nekog čoveka ostajala 'u njegovim' rukama, ovaj ujedno zadržavao nadzor nad njenom imovinom i bio kadar da povrati znatan deo miraza ukoliko bi brak propao.*⁴² On je, čini se, potpuno u pravu kada tvrdi da je *brak ususom* morao biti omiljen među muškarcima da bi *stekao popularnost*. Međutim, razlozi za ovu *popularnost* mogu se i drugačije sagledati. Ukoliko bi, kao što pretpostavljamo, neprekidni *usus* žene za godinu dana doveo do pretvaranja braka bez manusa u brak sa manusom, to bi značilo da će muž po isteku pomenutog roka automatski steći i pravo svojine na miraz i svu drugu imovinu žene. Tako su viđeniji plebejci došli u situaciju da naplate svoj dostignuti položaj. To je bila cena koju su ambiciozni očevi devojaka morali da plate ako su želeli da stignu do probojnih i uspešnih zetova i ujedno nepremostiva prepreka za sve siromašne plebejce. Novouvedeni oblik braka sa manusom tako će, kao uostalom i kod patricija, postati način na koji će se povezati imućniji plebejci tvoreći zatvoreni sloj novopečene nobilske aristokratije.

Treći razlog koji bi mogao ići u prilog mirazu vezan je za činjenicu da se kod braka bez manusa moglo desiti da miraz posle smrti žene ode njenim agnatima koji su miraz dali, a ne njenoj deci koja su pripadala agnatskoj porodici njihovog oca.⁴³ Kod braka sa manusom, međutim, miraz je posle smrti žene ostajao u porodičnoj

⁴¹ Gaius, I, 134; Videti i Gardner F. J., op. cit. 11—12.

⁴² Tanahil R., *Čovek i seks*, prevod s engleskog R. Rosandić i B. Vučićević, Beograd, 1981: 107.

⁴³ Jolowicz H. F., *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge, 1932: 242—3.

svojini muževljeve porodice i, samim tim, muž je mogao da ga kasnije prenese svojoj deci.

Međutim, čini se, a to bi mogao biti najvažniji razlog, da su obogaćeni plebejci ovaj, donekle nepromišljeni, ustupak patricija iskoristili da se dokopaju patricijskih nevesta ili da svoje kćeri udome u aristokratske domove. To može biti razlog zbog koga su, samo godinu dana nakon uvođenja *ususa*, uplašeni patriciji morali da reaguju, spasavajući svoj načeti i delom već pohabani društveni sloj, pa su dopisivanjem dve nove tablice *Zakona*, izričito zabranili brak između patricija i plebejaca i to, po prvi put, nedvosmislenom izrekom.⁴⁴

⁴⁴ Cicero, *De rep.* 2, 36, 37 = *Tabula XI, 1: (Decemviri) cum X tabulis summa legum aequitate prudentiaque conscripissent, in annum posterum X viros alios subrogaverunt..., qui duabus tabulis iniquarum legum additis conubia... ut ne plebi cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt.* (Pošto su decemviri napisali zakone na deset tablica uz najveću pravičnost i mudrost, sledeće godine izabrana su druga desetorica, koji su dodali dve tablice nepravičnih bračnih propisa... tako je nečovečno određeno da plebejci ne mogu sklapati brak sa patricijima. (prevod O. Stanojević)); Prema Titu Liviju (*IV, IV*), Kanulej je napadajući konzule, između ostalog, rekao: *Zar neko sumnja u to da se u Rimu, osnovanom za večna vremena i beskonačno jačanje, stalno uvode novi državni položaji, sveštenička zvanja, prava rodova i pojedinaca? Pa i to da se između pripadnika plebejaca i patricija ne može sklopiti brak, zar nisu uveli decemviri pre nekoliko godina, i to na najgori način, nanoseći veliku nepravdu plebejcima. Zar može biti veće uvrede od one da se deo građana, kao da je uprljan, smatra nedostojnim takvog braka? Šta je to drugo za nas nego da smo prognani u okviru bedema, da smo u izgnanstvu? Čuvaju se da se ne pomešaju s nama ni vezom ni srodstvom, da se krv ne meša. Ako ovo prlja vašu otmenost — koju mnogi od vas po rodu i krvi nisu imali budući da potiču iz Albe ili iz sabinjanske zemlje, nego su postali patriciji pošto su kooptirani, ili po izboru koji su vršili kraljevi, ili posle njihovog izгона po odluci naroda — da li je možete održati čistom svojom privatnom odlukom, ne uzimajući žene iz sloja plebejaca i ne dozvoljavajući vašim ćerkama i sestrama da se udaju izvan patricijskog staleža? Nijedan plebejac nije na silu uzeo patricijsku devojku: to su činili patriciji iz požude. Niko vas ne može naterati da preko svoje volje zaključite bračni ugovor. U stvari, ako se to zabrani zakonom i ukine brak između patricija i plebejaca, to će doneti nevolje samo plebejcima. Najzad, zašto ne zabranite brak između bogatih i siromašnih? Ono što je uvek i svuda bila privatna odluka, to je da se žena udaje u onu kuću koju sama izabere i da muškarac uzme ženu iz one kuće sa kojom se sam dogovorio, a vi hoćete da to okujete obavezom preko jednog veoma surovog zakona kojim biste civilizovano društvo podelili, praveći od jedne države dve. Zašto ne zabranite da plebejac bude sused patriciju, da se kreće istim putem kojim on ide, da učestvuje na istoj gozbi sa njim i da stoji na istom Forumu? To je isto i kad plebejac uzima ženu iz sloja patricija, ili patricij plebejku. Koje je pravo tu povređeno? Svakako, deca slede pravni položaj oca. Mi ne tražimo ništa drugo od vašeg prava sem da nas ubrojite među ljude, među građane. Vi nemate drugog razloga da se opirete doli želje da nas ponižavate i vređate.* (prevod M. Mirković); Videti i Watson A., *Rome of the XII Tables: 20—1* i *Studies in Roman Private Law: 7.*

4. U svakom slučaju, jedino što se sa sigurnošću može zaključiti je da su u vreme *Zakona XII tablica* postojali i brak sa manusom i brak bez manusa.⁴⁵ I kod jednog i kod drugog braka tražilo se odobrenje oca, koje je, doduše, moglo biti i prećutno.⁴⁶ Najčešće, prosac bi zatražio ruku njegove kćeri, a otac je, pristajući, u isti mah obećavao određeni miraz.⁴⁷ Dan po venčanju, prema običajima, priređivala se večera u mladoženjinom domu (*repotia*) i tom prilikom nevesta je prinosila žrtve bogovima novog doma i kućnim duhovima *penatima* i *larima*.⁴⁸

Demokratizacija društva i u Rimu, kao i u Atini, odvijala se na štetu žene.⁴⁹ O tome govori i Stanojević: *Zanimljivo je da su žene u nekim istočnim despotijama bile u povoljnijem položaju nego u demokratskim državama kakve su bile većina grčkih polisa i Rim u vreme republike. Egipatska žena je bila poslovno sposobna, njen imovinski položaj je dosta dobar, čak i na presto može doći žena (u helenizovanom Egiptu). U grčkom i rimskom polisima demokratija se zadržavala na kućnom pragu. Atinjanin ili Rimljanin, čim se vrati sa Agore ili Foruma, u kući se u odnosu na robove, ukućane i ženu pretvara u kućnog despota (oikodespotes — na grčkom, paterfamilias — na latinskom). Isto tako je neka vrsta apsurdna da je u republikanskom Rimu položaj žene bio gori nego u vreme dominata kada država postaje birokratizovana despotija.*⁵⁰

U braku sa manusom žena je bila u potpuno podređenom položaju koji je pravo tog perioda svesno podržavalo. Jedini izuzetak, koji je bio vezan za svakodnevni život Rimljana, i nije imao upori-

⁴⁵ To čak potvrđuje i Watson kada kaže: *The XII Tables provision also means, of course, that it was possible to have a permanent marital union in which the woman did not ever come under the manus of the man. Since positive steps had to be taken to avoid manus occurring, and since even as late as the beginning of the 2nd century B.C. marriage with manus was probably more common than marriage sine manu, we can be confident that at the time of XII Tables most marital unions involved the woman's being in manus. But there is no reason to doubt that such unions where there was no manus were nonetheless regarded as true and proper marriages.* — Watson A., *Studies in Roman Private Law*: 17—8.

⁴⁶ Treggiari S., op. cit. 172: *Often, the presence of the father at the wedding in his house would sufficiently indicate consent. Or he could make arrangements for dowry, even without being present, which would imply his agreement.*

⁴⁷ Idem. 324.

⁴⁸ Idem. 169.

⁴⁹ Čak i u braku bez manusa, u kome je važilo načelo odvojenosti dobara (uz mirazni režim), žena je bila u neravnopravnom položaju o čemu svedoči i podatak da je, u slučaju sumnje, važila zakonska pretpostavka da ženina imovina potiče od muževljevih poklona, tako da u slučaju razvoda pripada njemu (*praesumptio Muciana*, nazvana po čuvenom pravniku Kvintu Muciju Scevoli).

⁵⁰ Stanojević O., op. cit. 152—3.

šte u pravu, odnosio se na položaj i ugled žene porodičnog starešine, *materfamilias*, koja je bila *domina* kuće.⁵¹

Nagle promene usledile su posle Drugog punskog rata.⁵² Tek pred kraj republike, kada Rim zagospodari svetom i porodice upoznaju sve čari lagodnog života oslonjenog na luksuz i rad robova, brak bez manusa pojačan neizbežnim *affectio maritalis*, odneće definitivnu pobedu,⁵³ brišući i na taj način razliku između patricija i ostalih slojeva društva, razliku koja je počela da se smanjuje još 445. godine pre n.e. donošenjem *lex Canuleia* koji je ponovo dozvolio brak između patricija i plebejaca.

Bahatu svemoć *paterfamilijasa* unutar porodica u vreme demokratije rimske republike, zameniće beskrupulozna autokratija rimskih imperatora u vreme principata, dok će, sa druge strane, opšte-prihvaćeni brak bez manusa oslabiti vlast porodičnih starešina i uneti demokratičnost unutar porodice popravljajući položaj njenih članova, a naročito žene.⁵⁴ Pri tome, valja imati na umu podatak koji je na osnovu iscrpnog istraživanja drevnih zapadnih društava iznela *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, da je preovlađujući tip porodice u Rimu bila kognatska, a ne

⁵¹ Corbett P. E., op. cit. 122; Inače, veza majke i braka vidljiva je i iz same reči kojom je označavan brak u Rimu — *matrimonium*. — Treggiari S., op. cit. 5.

⁵² Više o tome — Abbot F. F., *Society and Politics in Ancient Rome*, London, 1914: 45—6 i 52—3.

⁵³ Treggiari S., op. cit. 34. Ukazuje na činjenicu da je Cincijev zakon, donet 204. godine pre n.e., dopustio poklone između muža i žene, a to je moguće samo kod braka bez manusa. Čini se da postoji bar još jedan argument da je brak bez manusa možda bio i dominantna vrsta braka u III veku pre n.e.. Naime, prema Titu Liviju (XXVII, 37, 8—9), 206. godine pre n.e. Junonin hram na Aventinu pogodio je grom. Tada su proroci protumačili ovu *nebesku opomenu* kao obavezu rimskih matrona da obdare boginju. Tada su sve rimske gospođe bile pozvane na Kapitol i pred kurilskim edilom one su odabrale njih 25 koje će iz svog miraza dati novac za izradu zlatnog pehara u čast Junone. Ovo je, naravno, bilo moguće izvesti samo kod braka bez manusa.

⁵⁴ Corbett P. E., op. cit. 122: *Compared with this autocracy, the husband's position in free marriage is decidedly a weak one. To begin with he must accept the fact that his bride, if filiafamilias before marriage, remains subject to the patria potestas of her father, whose powers over her appear long to have remained unrestricted. Not until the time of Antoninus Pius or Marcus Aurelius is pater prohibited from breaking up, by a capricious divorce on his own initiative, a 'bene concordans matrimonium' (Paul, Sent. 5, 6, 15. C. 5, 17, 5. D. 43, 30, I, 5.);* Rjenkur A., *Žena i moć kroz istoriju*, prevod s francuskog M. Smiljanić-Spasić, Beograd, 1998: I, 195: *Rimljanke nisu imale nikakvu zakonsku vlast, ali su uživale dostojanstvo i uticaj koje im je donosilo uvažavanje njihovih očeva, supruga i sinova. Kao ilustracija ovih reči može da posluži čuveni epitaf sa Turijinog nadgrobnog spomenika (Laudatio Turiae). Pored biranih reči kojima muž opisuje svoju dragu, spomenik sadrži i značajnu napomenu da su rodbini podeljeni mirazi u skladu sa njenim željama.*

agnatska porodica.⁵⁵ Sudeći po Ciceronu, u njegovo vreme gotovo da su bile izbrisane sve značajne razlike između braka sa manusom i braka bez manusa.⁵⁶

Sudbina *lex Oppia* može biti odličan pokazatelj ovih promena. Naime, posle poraza u bici kod Kane, 217. godine pre n.e., prestravljeni Rimljani su, u želji da ograničenjem luksuza obezbede dodatna sredstva koja će Rimu dobro doći u neizvesnom ratu sa Kartaginom, doneli *lex Oppia*. Ovaj zakon je zabranjivao ženama da poseduju više od 15gr zlatnog nakita, da nose šarenu odeću i da se voze kočijama po gradu osim u religijske svrhe. Kada je Scipion Afrikanac konačno porazio Hanibala i kada je Rim ponovo živnuo, Rimljanke su ubedile dvojicu tribuna da zatraže opoziv ovog zakona, a one same su zaposle rimske ulice i sve prilaze Forumu.⁵⁷ Da su Rimljanke uspele da se izbore sa svojim muževima, pokazuje i podatak da su u vreme poznog carstva žene u svojim rukama imale trećinu ukupnog bogatstva Rima.⁵⁸

5. Već je Mejn (*Maine*) zaključio da u Rimu nije postojala neka posebna forma bračnog ugovora kao što je to bio slučaj u Meso-

⁵⁵ Rawson B., *From "Daily Life" to "Demography"*, u Hawley R., Levick B. (editors), *Women in Antiquity*, London, New York, 1995: 10: *Moreover, from the late Republic (first century BC), relationships between agnates became less important (in law and in practice) than those between cognates. This is a different picture from the old one derived from a narrow reading of patria potestas, the powers of the paterfamilias.*

⁵⁶ *Topica*, 4, 23. Ciceron pokazuje da su žene pod manusom u I veku pre n.e. imale isto pravo na povraćaj miraza kao i žene u braku bez manusa i da su stvari koje bi žena unela u brak sa manusom bile podvrgnute miraznom režimu (*Fragmenta Vaticana*, 115). Korbet smatra da je *actio rei uxoriae* bila u upotrebi već od II veka pre n.e. i prihvata Pernajsov (*Pernice*) stav da ovu tužbu nije stvorio pretor, već da je preuzeo iz običajnog prava — Corbett P. E., op. cit. 150—1.

⁵⁷ Više o tome — Abbot F. F., op. cit. 45—6. Katon je tada, suprotstavljajući se obaranju zakona, proročanski upozorio Rimljane da će žene, ukoliko se izjednače u pravima sa muškarcima, zavladati Rimom. Tacit beleži (*Anali*, II, 85) da su Rimljani i kasnije nastojali da suzbiju raskalašnost svojih žena. To se naročito odnosi na *lex Voconia* koji je, 169. godine pre n.e., suzio prava žena na nasleđe zaoštavština vrednijih od sto hiljada *asa* (*Aulus Gellius, Noc. Att.*, XVII, VI, 1; videti i O'Faolain J., Martines L., *Not in God's Image*, New York, 1973: 61—2; Watson A., *Studies in Roman Private Law*: 10; Fantham E., Foley H. P., Kampen N. B., Pomeroy B. S., Shapiro H. A., *Women in the Classical World*, New York, Oxford, 1994: 263.) i *SC Veleianum* donetu u I veku (više o tome — Gide P., *Étude sur la condition privée de la femme dans le droit ancien et moderne et en particulier sur le sénatus-consulte Velléien*, Paris, 1885: 1).

⁵⁸ Arjava A., *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford, 1998: 71. Sačuvani podaci iz rimskog Egipta pokazuju da su žene bile vlasnice jedne četvrtine seoskih zemljišta.

potamiji, Egiptu ili kod Jevreja.⁵⁹ To, ipak, ne znači da bračnih davanja nije bilo. Iako nije bio neophodan uslov za valjanost rimskog braka, miraz je u Rimu zauzimao centralno mesto među bračnim davanjima⁶⁰ i predstavljao je jednu od gotovo nezaobilaznih karakteristika braka.⁶¹

U svakom slučaju, krajem Republike miraz je bio opšteprihvaćen.⁶² Učestalost pomame za mirazom u Rimu navela je Plutarha da u svojim *Conjugalia praecepta* (34, 142e—143a) u vrste brakova pored onih zasnovanih samo radi uživanja u postelji i onih sklopljenih iz ljubavi ubroji i brakove iz računa. U *Pismima* (I, 14, 9) Plinija Mlađeg, između ostalog, čitamo: *Ne znam da li treba da dodam da njegov otac raspolaže velikim imanjem. Jer, misleći na vas kojima tražim zeta, trebalo bi da ćutim o njegovom imetku i bogatstvu;*

⁵⁹ Maine H. S., op. cit. 320: *The mechanism was infinitely simpler. A few words on paper would suffice to bring any part of the wife's property under the well-ascertained rules supplied by the written law for dotal settlements, and nothing more than these words would be needed.*

⁶⁰ Ovako ga opisuje Bonfante: *La dote, come il testamento, uno degli istituti caratteristici della società romana, non solo per la vitalità e la forza perenne di adattamento, ma anche per lo spirito egoistico e mercantile che nella corrotta epoca i due istituti, degenerati in parte dalla loro primitiva funzione, insinuarono nelle due più sacre vicende dell'umanità: il matrimonio e la morte.* — Bonfante P., op. cit. 286.

⁶¹ Gide M., *Du caractère de la dot en droit romain, Revue de la législation étrangère*, 1872: 128; Barnouin G., *De la constitution de dot en droit romain*, Paris, 1879: 13; Thibault J. A., *De la séparation de biens sous le régime dotal et de ses origines en droit romain*, Paris, 1891: 6; Slično kao i kod atinskog miraza, ima pisaca koji, zbog učestalosti davanja miraza u Rimu, zakonitom ženom nazivaju onu suprugu koja ima miraz, npr. Westermarc E., *The History of Human Marriage*, London, 1921: II, 370 i 428. Možda su pogrešno tumačenje latinske izreke: *Ubi matrimonium, ibi dos*, koja zapravo govori da tamo gde nema valjanog braka ne može biti ni miraza (uporedi — *D. 23, 3, 3* i *D. 23, 2, 52*) i povodenje za Plautovim stihovima (*Trinummus*, II, 1, 2 i III, 2, 63) uticali na formiranje ovakvog stava; Koen smatra da su pomenuti fragmenti inspirisani grčkim pravom, koje je, u tom segmentu, uticalo i na jevrejsko pravo. — Cohen B., op. cit. I, 356. Da, ipak, povezivanje konkubinata sa brakom bez miraza nije bilo bez osnova može da ilustruje i jedna, delimično sačuvana prefektova odluka (*Mitteis*, no. 372) iz 117 god.. Izvesna Lucia Makrina, koju je zastupao advokat Fanije, tvrdila je da joj pripada deo imovine preminulog vojnika Antonija Germanusa. Prefekt Lupus je odlučio da neće dozvoliti da se vodi spor oko povraćaja imovine koja je očigledno predstavljala Lucijin miraz, jer vojnicima (sve do Septimija Severa, 197. godine) nije bilo dozvoljeno da se žene dok su u vojnoj službi, tako da bi se, ukoliko bi dopustio da se vodi spor o mirazu, stekao utisak da je brak zakonit (tekst odluke u Lewis N., Reinhold M., *Roman Civilization*, New York, 1955: II, 518); Korbet, povodeći se za Mitajsom (*Mitteis*), pogrešno tvrdi da je osnovna razlika između grčkog i rimskog miraza u tome što je u Grčkoj miraz bio neophodan uslov za nastanak braka, a u Rimu ne (Corbett P. E., op. cit. 152). Inače, postojanje miraza u Rimu, Korbet vidi kao plod zajedničke semitske i arijevske kulturne baštine (pp. 147—8).

⁶² Goody J., *The Oriental, the Ancient and the Primitive*, Cambridge, 1990: 406.

ali imajući u vidu duh i moral, pa i same zakone našeg grada, koji u prvom redu cene imanje svojih građana, čini mi se da ni to nipošto ne smem zaobići.⁶³ Diktator Kornelije Sula, uporno nastojeći da rastavi Cezara od supruge Kornelije, posle uzaludnih obećanja i pretnji, na kraju je pribegao odsudnom potezu i Korneliji je zaplenio miraz.⁶⁴ Karkopino (*Carcopino*) navodi primere par čuvenih rimskih miraždžija: *Kreposni Katon Mlađi, nakon što se razveo od Marcije, nije se stidio da je ponovo uzme kad je njenom vlastitom imetku pridružen Hortenzijev za koga se u međuvremenu udala i izgubila ga. A bez imalo lažnog stida Ciceron nije, došavši u pedeset i sedmu godinu, uopće oklijevao da — kako bi popravio svoje prihode s mirazom mlade i bogate Publilije — poslije trideset godina zajedničkog života ostavi majku svoje djece, Terenciju, koja je, u stalom vedro podnijela taj udarac, budući da se još dva puta preudala, najpre za Salustija, a zatim za Masalu Korvina i umrla prešavši stotu godinu.* Potom zaključuje da je u vreme Trajana trka za mirazom bila glavni motiv za sklapanje braka i da je tako žena stekla nadređeni položaj.⁶⁵ Ven navodi da je sklapanje braka radi miraza predstavljalo jedan od časnih načina bogaćenja u Rimu.⁶⁶ Rimski komediografi, a naročito Plaut⁶⁷ i Terencije (npr. *Formion, II, 1: ...trebalo je, kao što zakon određuje, da joj date miraz...; IV, 4: ...ako Formion primi miraz, on mora da se oženi...; Braća, III, 2: Stvar ne može biti gora nego što je. Pre svega, Pamfila nema miraza. A drugo, nema više ni onoga što joj je valjalo koliko i miraz: ne možeš je više udati kao nevinu!*), i rimski pesnici (npr. Marcijal, 2, 65 ili Ovidije u *Metamorfozama* čiji Persej daje kraljevstvo kao miraz uz devojkicu) vide *dos* kao najvažniju temu bračnih pregovora i nezaobilaznog pratioca rimskog braka.

Obavezni detalji koji prate bračnu ceremoniju, poput Neronovog venčanja, bili su: veo, *auspices*, miraz, supružnička postelja i mladenačke baklje.⁶⁸

⁶³ Prevod s latinskog A. Vilhar.

⁶⁴ Plutarh, *Cezar, I*; Svetonije, *Julije Cezar, I*.

⁶⁵ Carcopino J., *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, prevod s francuskog A. Buljan i T. Lukšić, Zagreb, 1981: 103—4; Isto i Nicholas B., op. cit. 86.

⁶⁶ Ven P., *Rimsko carstvo*, u Aries F., Dibi Ž. (uredili) *Istorija privatnog života I*, prevod s francuskog Lj. Mirković, Beograd, 2000: 40.

⁶⁷ Više o citatima iz Plautovih dela vezanim za miraz — Costa E., *I luoghi Plautini riferentisi al matrimonio*, *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*, I, 1888: 53—58.

⁶⁸ Treggiari S., op. cit. 169.

6. Ujedno, rimski miraz je najdetaljnije proučen od svih bračnih davanja u Starom veku.⁶⁹ Ne čudi stoga što mu je, još u I veku pre n. e., Spurije Karvilije Ruga posvetio knjigu koja, nažalost, nije sačuvana.⁷⁰

Što se pravnih izvora tiče, izgleda da je *lex Julia de fundo dotali* obavezao očeve da kćerima daju miraz *à faciliter leur mariage*.⁷¹ Gaj (*Inst. I, 178*) i Ulpijan (*Regule, 11, 20*) navode, pored toga, da je *lex Iulia de maritandis ordinibus* ovlastio gradske pretore da mogu odrediti tutora ženama ili devojkama koje su pred udajom, zarad dodeljivanja ili obećanja miraza, ukoliko je zakonski tutor maloletan.⁷² Navedeni propis dobija na važnosti, ako se uzme u obzir podatak do koga su došli već pomenuti demografi *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, da polovini rimskih devojaka stasalih za udaju očevi više nisu bili živi.⁷³ Pri tome, valja imati na umu i činjenicu da su devojke u prvi brak ulazile između svoje dvanaeste i petnaeste godine, a da je prosečan vek rimskih žena bio između 28 i 34 godine.⁷⁴

⁶⁹ Najveći broj radova posvećenih rimskom mirazu nastao je tokom XIX i početkom XX veka. Navedimo samo neke od njih: Bechmann A., *Das Römische Dotalrecht*, Erlangen, 1863; Voigt M., *Die Lex Mania de dote*, Weimar, 1866; Czyhlarz K., *Das Römische Dotalrecht*, Giessen, 1870; Gide M., 1872; Barnouin G., *De la constitution de dot en droit romain*, Paris, 1879; Bernstein C., *Zur Lehre von der dotis dictio*, Berlin, 1884; Gide P., 1885; Spevec F. J., op. cit.; Voillaume A., *Des droits du mari sur le biens dotaux*, Dijon, 1888; Thibault J. A., op. cit.; Esmein A., *La nature originelle de l'action rei uxoriae, Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, XVII, 1893; Gérardin, *De la garantie de la dot en droit romain, Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, XX, 1896; Strohal I., *Miraz za vrieme braka po rimskom pravu*, Zagreb, 1898; Burckhard H., *Zur Fragment vaticana 269 — Ein Beitrag zur Lehre von der Schenkung und Dos*, Leipzig, 1900; Neubecker F. K., *Die Mitgift in Rechtsvergleichender Darstellung*, Leipzig, 1909; Berger A., *Dotis dictio w prawie rzymskiem*, Krakow, 1910.

⁷⁰ Aulus Gellius, 43. — navedeno u Hunter W. A., op. cit. 295—6.

⁷¹ Beauregard J. O., *Organisation de la famille sous la législation romaine*, Paris 1879: 37; Girard F., *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris, 1898: 622; Lefebvre C., *Le mariage et divorce a travers l'histoire romaine*, Paris, 1918: 23—4; Jovanović M., *Avugustovo bračno zakonodavstvo (kadukarni zakoni)*, doktorska disertacija — neobjavljeno, Beograd, 1994: 91—2 i 198—9. Iako smatra da moralna obaveza koja je nalagala očevima da svojim kćerima daju miraz od Avugustovog zakonodavstva dobija pravni karakter, iznosi pretpostavku da se u provincijama počeo izigravati ovaj zakon i tumačiti tako da se izričito ne odnosi na miraz. Međutim, čini se da se ova poslednja teza ne može prihvatiti, jer su upravo provincije dosledno primenjivale obavezu davanja miraza. Ne zaboravimo da su se, u Avugustovo vreme, pod rimskom upravom nalazili i Grčka i Bliski Istok, od 30. godine pre n.e. i Egipat, a sva ta područja su već uveliko poznavala miraz i imala razvijenu pravnu regulativu ovog pravnog instituta.

⁷² Više o tome, Jovanović M., *Avugustovo bračno zakonodavstvo*: 97—8.

⁷³ Rawson B., op. cit. 10.

⁷⁴ Wemple S., *Women in Frankish Society*, Philadelphia, 1981: 19.

Jedan Marcijanov fragment iz *Digesta* (23, 2, 19), predviđao je, oslanjajući se na Avgustove zakone i na konstituciju Severa i Karakale, da se mogla podneti žalba prokonzulima ili provincijskim guvernerima ukoliko očevi ili njihovi potomci odbiju da daju miraz devojkama i ženama pod njihovom *potestas*, a jedna konstitucija Dioklecijana i Maksimilijana, iz 293. godine (C. 5, 11, 7, 2 i C. 5, 12, 14), predviđala je da se u izuzetnim slučajevima i majke mogu obavezati da obezbede miraz svojim kćerima.⁷⁵ Navedimo i mišljenje Ulpijana (D. 38, 5, 1, 10) da oslobođenik koji daruje svojoj ćerki miraz, ovim činom nije oštetio svog patrona, jer se očeva *pietas* ne može napadati.⁷⁶

Posebnu pažnju mnogi pisci obratili su na evoluciju miraza u Rimu.⁷⁷ Žirar (*Girard*) razlikuje tri etape u njegovom razvoju.⁷⁸ U prvom periodu, koji naziva *le système primitif*, već je postojao neki vid miraza koji je muž, odnosno njegov *paterfamilias* ako je muž bio lice *alieni iuris*, bezuslovno prisvajao i koji je nepovratno ulazio u imovinu muževljeve porodice. Za brak sa manusom to je bilo logično, zato što bi sve što žena unese u brak pripadalo porodici njenog muža.⁷⁹ Kako na samom početku razvoda verovatno nije ni bilo, ona dobra koja je ženina porodica davala uz mladu prilikom zaključenja braka, pre su predstavljala poklon mladoženjinoj porodici,

⁷⁵ Više o tome, Barnouin G., op. cit. 16; Corbett P. E., op. cit. 153; Jovanović M., *Avgustovo bračno zakonodavstvo*: 90—3.

⁷⁶ Videti i Saller R., *Corporal Punishment, Authority, and Obedience in the Roman Household*, u Rawson B. (editor), *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, Oxford, 1996: 149.

⁷⁷ Nicholas B., op. cit. 88: *Dos underwent considerable changes in the course of Roman history. In the early law the husband acquired full ownership of all dotal property, but by the time of Justinian, though he was in theory still owner, he had for practical purposes little more than a right to the income from it so long as the marriage lasted. This transformation of dos corresponded to the increased freedom of women and still more to the enormously increased frequency of divorce.*

⁷⁸ Girard F., op. cit. 926. U tom smislu i Hunter W. A., op. cit. 297; Kik ne pominje evoluciju miraza, već analizira promene u karakteru miraza. U prvo vreme, miraz je bio *une donation faite en vue du mariage*, da bi klasično pravo promenilo njegov karakter: *ce n'est plus une donation, mais un apport, fait au nom de la femme pour aider le mari à supporter les charges du ménage*. — Cuq É., *Les Institutions juridiques des Romains*, Paris, 1902: II, 102.

⁷⁹ Ciceron, *Topica*, 4, 23: *Cum mulier viro in manum convenit, omnia quae mulieris fuerunt viri fiunt dotis nomine*; I Justinijan napominje da se miraz u staro doba posmatrao kao poklon mužu. — *Cod. Iust.*, V, 3, 20; Videti i Girard F., op. cit. 927—8; Westermarc E., op. cit. II, 428—9; Wolff H. J., op. cit. 64; Treggiari S., op. cit. 29; Declareuil J., *Rome the Law-giver*, London and New York, 1996: 109; Hanter smatra da je nastanak miraza povezan sa brakom bez manusa: *Perhaps the first bargains were that the husband should have certain property in place of the manus*. — Hunter W. A., op. cit. 296.

pre su bila uzvratni dar ženinog paterfamilijasa, nego miraz.⁸⁰ Brojni pisci rimski naziv za miraz — *dos* dovode u vezu sa poklonom.⁸¹ Valja, doduše, primetiti da su rimski pisci pomenutu imovinu nazivali mirazom, kao što to čini Ciceron.⁸² Sa druge strane, verovatno se može postaviti pitanje da li se Žirarovo poimanje režima miraza u najstarijem periodu može primeniti i na brak bez manusa, ali pri domišljanju odgovora na ovo pitanje valja imati na umu da je brak bez manusa u to vreme brak siromašnih i da je moguće pretpostaviti da prvobitnu razmenu žena ne prati nikakva propratna razmena darova ili su oni zanemarljivo male vrednosti, tako da ni kasnije, kada se ovaj brak veže uz niže slojeve, ništa osim simboličnog miraza oličenog u devojačkoj spremi ne ulazi sa mladom u brak.⁸³

Ako je verovati Dionisiju Halikarnaškom,⁸⁴ već i *leges regiae* indirektno pominju miraz, jer je za klijente bila predviđena obaveza da pomognu svoje patrone kod udaje kćeri, ako su ovi bili u oskudici.⁸⁵

⁸⁰ Mnogi pisci dovode u sumnju mogućnost postojanja miraza u braku sa manusom. Tako, na primer, Barnouin G., op. cit. 15: *Les principes de la manus, qui ne supposent ni constitution de dot, ni restitution, même au cas de divorce, sont donc absolument incompatibles avec ceux du régime dotal. Il n'y a pas là de dot proprement dite, puisque la dot n'est qu'un don volontaire...*; Bonfante P., op. cit. 284; Čini se da isti stav zauzima i Kik: *L'ancien droit n'avait pas réglémenté l'association conjugale quant aux biens. De deux choses l'une: ou le mariage était cum manu, et les biens de la femme entraient dans la patrimoine du mari; ou il était sine manu, et la règle était la séparation de biens: seuls les biens apportés en dot devenaient la propriété du mari; les autres formaient les paraphernaux.* — Cuq É., *Les Institutiones juridiques des Romains*: II, 89; Suprotno — Neubecker F. K., op. cit. 28—30; Westrup C. W., *Introduction to Early Roman Law*, Oxford, Copenhagen, London, 1934: II, 144—5; Wolff H. J., op. cit. 64—5.

⁸¹ Smith W., *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, 1875: 436; Cohen B., op. cit. I, 349; Pozivajući se na Festosa i Varona (*De lingua latina*), Barnoui (*Barnouin*) smatra da rimski *dos* potiče od grčke reči *διδουαι*. — Barnouin G., op. cit. 12; Sa svoje strane, Nojbeker (*Neubecker*) tvrdi da je kod braka sa manusom miraz, u stvari, predstavljao poklon (*Gabe*) oca ćerki i da zato taj poklon, nazvan *dos*, stariji pravnici i tretiraju kao dar. — Neubecker F. K., op. cit. 28—9; Više o tome — Kupiszewski H., *Osservazioni sui rapporti patrimoniali fra i fidanzati nel diritto romano classico: "dos" e "donatio"*, *Rivista internazionale di diritto romano e antico*, IURA, XXIX, 1978: 126 ff. Videti i Burckhard H., op. cit. 3—72.

⁸² *Topica*, 4, 23; Fr. vat., 115.

⁸³ Spevec F. J., op. cit. 478—9.

⁸⁴ *Rimska arheologija*, 2, 10, 2.

⁸⁵ *Romul*, 1; Na ovu odredbu ukazuju i Vestrup — Westrup C. W., op. cit. II, 144—5; Romula i miraz povezuje i Votson, oslanjajući se na Kazera (*Kaser*). — Watson A., *Studies in Roman Private Law*: 30 (posebno fn. 27); Isti, *Roman Law & Comparative Law: The plebeian clients were to help their patron find dowries for his daughters if he was short of money*. Nešto ranije, Votson je napravio umešno poređenje ove odredbe sa srednjovekovnim engleskim pravom. — Isti, *Rome of*

To što *Zakon XII tablica* ne sadrži odredbe o mirazu ne znači da miraza tada nije bilo, već da pravo još uvek ne nalazi za shodno da se meša u bračne imovinske odnose.⁸⁶

Ipak, čini se, da se bar na jednom članu *Zakona XII tablica* ovim povodom vredi zadržati. Naime, odredba koja je posvećena otpuštanju žene (IV, 3) glasi: *Illam suam res sibi habere jussit, ex XII tabulis clavis ademit, exegit*. Dakle, muž koji tera ženu naređuje joj da vrati ključeve i *uzme svoje stvari*. Nejasno je šta decemviri podvode pod ovaj pojam. Moguće je da se pod tim podrazumevaju žene lične stvari koje isključivo ona koristi (odeća, šminka, nakit) — *peculium*,⁸⁷ ali kod braka sa manusom i te stvari pripadaju mužu,

the XII Tables: 32 (fn. 35); Jovanović M., *Komentar...*: 49: ...u tekstu se najpre kaže da klijenti treba da pomognu svoje patrone kod udaje kćeri, ako su roditelji u oskudici. Podatak je izuzetno značajan u pogledu položaja žene u prvim vekovima Rima, odnosno dokazuje, što još neki podaci potvrđuju, da je miraz stara rimska ustanova; Naravno, uvek ostaje problem istorijske potvrde postojanja rimskog doba kraljeva, a samim tim i sumnja u verodostojnost samih *leges regiae*. — Više o tome: Finley I. M., *Ancient History — Evidence and Model*, London, 2000: 9—10; Bujuklić Ž., *Počeci rimskog zakonodavstva*, u *Pravna država u antici — pro et contra*, Beograd, 1998: 101—140.

⁸⁶ Korbet takođe smatra se iz činjenice da *Zakon XII tablica* ne pominje miraz ne može jednostavno zaključiti da u to vreme miraza nije bilo jer: *The decemviral code was of course a brief one, preoccupied to an unfortunate degree with procedural and administrative detail*, a nešto kasnije daje i svoje viđenje razloga koji su doprineli izostavljanju pomena miraza: *The silence of the surviving fragments of the XII Tables in the matter of dowry may be accounted for by the fact that, at least where there was manus, the dos became the absolute property of the husband. No special rules were necessary: it became confused with the rest of his estate. Even as the free marriage developed this may have long continued to be the case.* — Corbett P. E., op. cit. 147—8; Videti i Muirhead J., *Historical Introduction to the Private Law of Rome*, Edinburgh, 1886: 116. O mirazu u vreme *Zakona XII tablica* Watson je zapisao: *We are entitled to conclude that there were no specific legal rules on dowry. Things given to the husband as dowry simply became part of his general assets and were in no way distinguishable from his other property. If the marriage ended because of the wife's death the husband simply retained what had been given as dowry and no one else had any claim to it; if the husband died first, all his estate (including dowry) fell to be divided in the ordinary way. If the husband divorced his wife for a matrimonial fault, neither she nor anyone else could demand the return of any part of the dowry; if the husband otherwise put away his wife he had to pay a severe penalty to her, irrespective of whether or not he had received a dowry.* — Watson A., *Rome of the XII Tables*: 39.

⁸⁷ U tom smislu Watson A., *Studies in Roman Private Law*: 33: *Even in a marriage cum manu where everything legally belongs to the husband it would be natural to regard the wife's clothing and small personal items as her own*; O *peculium-u*, u kasnijem razdoblju rimske istorije, Arđava (Arjava) je zapisala: *We do not know if all daughters received a peculium. They had less need for it than sons since they were given a dowry when they married. Nevertheless, there are so many references to a daughter's peculium in the third century that it must have been a common phenomenon.* — Arjava A., op. cit. 43.

što bi dalje moglo da znači da je to još jedan pomen braka bez manusa u ovom zakonu.⁸⁸ Sa druge strane, pojam *njene stvari* može se odnositi i na miraz. Valja imati na umu da su u staro vreme lišeno luksuza čak i stvari poput gore navedenih, tj. stvari namenjene isključivo ženi, stvari koje bi se pre mogle nazvati spremom, činile dragocen miraz, jer je, zahvaljujući činjenici da ih je žena sama donela, muž tokom braka bio pošteđen dodatnih troškova vezanih za ženinu opremu. Ukoliko se prihvati ovakva mogućnost onda bi odatle, s obzirom na upotrebljeni termin *njene stvari*, sledio zaključak da su, od samog početka, kod braka bez manusa, muževi bili svesni da miraz, na neki način, makar samo pri razvodu ili otpuštanju, pripada ženama.⁸⁹ To bi onda mogao biti, ne samo još jedan dokaz u prilog prvenstva braka bez manusa, već i znak da je *dos* od samog početka pratio rimski brak.⁹⁰ Tako protumačen, ovaj član bi posredno govorio i o, doduše podređenom, ali snošljivom položaju žene koja, pod određenim uslovima, može posedovati imovinu.⁹¹

U svakom slučaju, čini se da miraz, u početku, nije ni bio pravna ustanova, već ga je, kao i u Atini, iznedrio običaj.⁹²

Izgleda da je prekretnicu koja će dovesti do intervencije zakonodavstva kada je regulisanje miraza u pitanju, predstavljao prvi 'razvod bez krivice' u Rimu. Naime, oko 230. godine pre n.e. po prvi put se postavilo pitanje povraćaja miraza i obezbeđenja njegovog povraćaja koje će dovesti do *actio rei uxoriae*, jer se tada Spurije Karvilije Ruga razveo od svoje žene, ne njenom krivicom koja bi kao kaznu povlačila zadržavanje miraza,⁹³ već zato što nije mogla imati dece.⁹⁴

⁸⁸ Suprotno — Yaron R., op. cit. 3—5.

⁸⁹ Takvu mogućnost dopušta i Spevec F. J., op. cit. 525: *U najstarije vreme dobivao je muž miraz u trajnu vlasnost, pridržavao ga i nakon prestanka ženitbe, a žena nije imala nikakvog pravnog sredstva, da traži povratu miraza. Doduše smatralo je rimsko društvo i tada miraz kao imovinu žene — res uxoria, ali to shvaćanje nije još imalo neposredna upliva na pravo...; Videti i Watson A., Studies in Roman Private Law: 30.*

⁹⁰ Na direktnu vezu braka bez manusa i miraza ukazuje i Treggiari: *In legal thinking, maintenance and dowry were firmly linked. This must have been true from the beginning of marriage in which the wife did not enter manus. For, if the wife retained her rights in her family of birth, it was surely fair that her father or kin should reimburse her husband for the expense of supporting her.* — Treggiari S., op. cit. 332; Videti i Watson A., *Studies in Roman Private Law: 30.*

⁹¹ Tome u prilog ide još jedna odredba *Zakona XII tablica* (V, 2) koja propisuje da se ne mogu steći održajem *res mancipi* u svojini žene koja je pod tutorstvom agnata, osim ako ih žena nije predala uz odobrenje tutora.

⁹² Barnouin G., op. cit. 13; Bonfante P., op. cit. 283: *Nel primo periodo la dote non è ancora, a vero dire, un istituto giuridico, ma è già un istituto sociale che ha salde radici.*

⁹³ O tome je inače govorio *Lex Maenia de dote*, donet u II veku pre n.e. Više o ovom zakonu — Voigt M., op. cit. 41ff; Muirhead J., op. cit. 218.

Sledeći važan korak u zakonodavnoj regulativi miraza je bio *Lex Iulia et Papia Poppaea* koji je imućne očeve obavezao da svojim kćerima stasalim za udaju daju miraze.⁹⁵

Činjenica da je brak bez manusa tada već u potpunosti potisnuo svog ljutog rivala, pomogla je mirazu da zagospodari Rimom i da do kraja njegove istorije ostane najvažnije bračno davanje.

Vojislav Stanimirović

THE OLDEST FORM OF ROMAN MARRIAGE

Summary

It is difficult to highlight the most distant period of every ancient civilization because of chronic lack of preserved sources. That is also the case with the oldest period of the Roman history and an attempt to sketch a possible evolution of the Roman marriage and marriage payments. Also, one of aggravating circumstances is the fact that Roman jurists were great practitioners, but they neglected completely the history of their law, with an honourable exception of Gaius.

The only thing that can create the starting basis of any analysis of the Roman marriage is, undoubtedly, the existence of two types of marriages in the Roman Republic. Mainly, the majority of writers have given the historical prevalence to the marriage with the manus. The later marriage without the manus, usually ascribed to the plebeians, prevailed over the time, by suppressing the marriage with the manus.

However, after some contemplation and by reading scarce sources, one can find arguments to support the thesis on the priority of the marriage without the manus.

The time of appearance of Roman genses is designated by the *consortium* as the predominant type of a family. That was a family of the distinctive equality of its members, without the almighty pater familias. The creation of genses became possible by the uniting of families that, analogous to numerous ancient cultures, could be achieved by exchanging wives. In order to be able to contribute to the uniting of families among which family ties had been created in that way, they had to enter into the marriage without the manus, because that was the only way for them to preserve ties with their families.

⁹⁴ Sudeći po Aulu Geliju, u svojoj knjizi o mirazu Servije Sulpicije je naveo pomenuti podatak. — *Aulus Gellius*, 43; O ovom prvom razvodu bez krivice u Rimu videti — Watson A., *Studies in Roman Private Law*: 23—35; Fantham E., etc., op. cit. 228—9; Hunter W. A., op. cit. 295—6.

⁹⁵ Maine H. S., op. cit. 336; Kik smatra da se tek od Avgustovog zakonodavstva i može govoriti o *le régime dotal*. — Cuq É., *Les Institutions des Romains*: II, 101.

The creation of the agnatic family put the pater familias in a position to be able to sell a member of his family, or to buy someone from some other family, thus paving the way to the marriage with the manus. Only those who were richer could afford that, while plebeians could still have the marriage without the manus. Plebeians who got rich could use the *usus* of the Law of Twelve Tables, as a concession granted to them by which the marriage without the manus could develop into the marriage with the manus.

Dionysius of Halicarnassus has stated that already *leges regiae* indirectly mentioned a dowry, which points out the priority of this prenuptial donation in Rome. Also, a provision of the Law of Twelve Tables (IV, 3) ordering the dismissed wife to give back the keys and take her things, which could refer either to her dowry or to her *peculium*, speaks in favour of the precedence of the marriage without the manus, because in case of having the marriage with the manus all these things would belong to the husband already during the wedding ceremony, and he would not be obliged to give them back after the marriage was dissolved.

